

Такризи

муқарризи расмӣ ба диссертатсияи Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич дар мавзӯи «Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ» (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Масъалаи калимаҳои иқтибосӣ дар забон аз шумори масоилест, ки ҳамеша актуалӣ боқӣ мемонад, зеро ҳуди иқтибос зухуротест, ки дар шароити тавсеаи равобӣ миллиятҳо зиёд мешавад. Ин ҳодиса водор менамояд, ки паҳлуҳои норавшани иқтибос пайваста таҳқиқ карда шавад.

Иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола доранд ва як ҳиссаи муҳими таркиби луғавии ин забонро ташкил медиҳанд, ки аз нигоҳи таърихӣ омилҳои иқтибосшавӣ онҳоро ба давраҳои гуногун ҷудо намудан ва дар алоҳидагӣ омӯختан ба мақсад мувофиқ аст. Ба ин маънӣ, таҳқиқоти анҷомдодаи Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич – **«Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ» (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»)**, ки ба давраи авҷи воридшавии иқтибосоти арабӣ бахшида шудааст, ҳам аз нигоҳи мавзӯ ва ҳам аз лиҳози маводӣ паҷуҳиш дар забоншиносии имрӯза иқдоми шоиста аст. Мавзӯи таҳқиқ актуалӣ буда, муаллиф ба иқтибосоти арабии ду асари насрии Абдурахмони Ҷомӣ – **«Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»** бо назари ба худ хос муносибат менамояд. Мубрами мавзӯи таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки дар забони тоҷикӣ иқтибосоти арабӣ ба таври умумӣ мавриди таҳқиқи густурдаи илмӣ қарор гирифта бошанд ҳам, чунин иқтибосот дар осори Абдурахмони Ҷомӣ, махсусан дар асарҳои насрии нависанда, ки намунаи беҳтарини насри асри XV ба ҳисоб мераванд, то ба ҳол омӯхта нашудаанд.

Ҷунон ки маълум аст, асрҳои XV-XVI аз он давраҳои инкишофи забони тоҷикӣ мебошад, ки ба таркиби луғавии забон аз ҳар давра бештар калимаҳои иқтибосии арабӣ ворид шуданд ва далели ин осори адабӣ бадеӣ ва илмӣ ин давра мебошад. Ба ин маънӣ, омӯختани махсусиятҳои забонии насри Абдурахмони Ҷомӣ ҳамчун яке симоҳои барҷастаи илму адаби тоҷику форс хеле муҳим мебошад, зеро бисёр хусусиятҳои забони ин давра дар осори ин адиб таҷассум ёфтааст.

Бо мақсади расидан ба мақсадҳои мушаххаси пешгузоштааш муҳаққиқ рисолаи **«Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикӣ ва калимасозии**

иктибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ» (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») номгузорӣ намуда, ба муқаддима, се боб ва хулоса ҷудо кардааст, ки 404 саҳифаи ҷопи компютери ро дар бар мегирад.

Дар муқаддима аҳамияти мавзӯ, дараҷаи омӯзиши он бо шарҳи ҷузъиёти муҳимтарин оварда дода шудааст. Ба ибораи дигар, муқаддимаи рисола тибқи талабот буда, тамоми рӯкнҳои муқаддимави ро дар бар мегирад. Доманаи фарогирии таҳқиқ талаб мекунад, ки муҳаққиқ асосҳои назариявӣ ро методологияи таҳқиқро аз ду самти асосӣ – забоншиносӣ ро муқоисавӣ ва таърихи адабиёт мустаҳкам намояд. Ин қисмати муаққадима далели он аст, ки муаллифи рисола сарчашмаҳои хеле зиёд ва гуногуни забоншиносӣ, адабиётшиносӣ ва таърихи ро аз назар гузаронида, бунёди таҳқиқи худ ро бар онҳо қарор медиҳад.

Навовари илмӣ қор дар он зоҳир мешавад, ки хусусиятҳои луғавӣ ро семантикӣ ва калимасозӣ ро иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» бори нахуст мавриди таҳқиқи диссертатсионӣ қарор гирифта, ба таҳқиқи онҳо муносибати маҷмӯӣ анҷом дода мешавад.

Дар муқаддима ба аҳамияти назариявӣ ро амалии таҳқиқ низ муносибати мушаххас нишон дода мешавад, мавқеи таркиби луғавӣ ро осори Абдурахмони Ҷомӣ таъкид мегардад. Масъалаҳои ба ҳимоя пешниҳодшавандаро муҳаққиқ бо бандҳои мушаххас ва дар иртибот ба бобу фаслҳои рисола муайян намудааст. Мундариҷаи таълифоти илмӣ ро муҳаққиқ ба мавзӯи рисола мувофиқат мекунад ва муҳтавои он ро ифода менамояд, шумораи таълифот ба талаботи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқ аст. Муҳтавои асосӣ ро диссертатсия дар 2 монография ва 25 мақолаи илмӣ инъикос ёфтааст, ки 22 мақолаи он дар маҷаллаҳои илмӣ бонуфузи тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъъ расидаанд.

Боби аввали рисола «**Аз таърихи ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ ва сабабу омилҳои он**» фарогири 5 фасли муқаммал аст. Муаллифи рисола дар фаслҳои ин боб ба масъалаи заминаҳои таъсири мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ, ворид шудани калимаҳои иқтибосӣ ро арабӣ ба таркиби луғавӣ ро забони тоҷикӣ дар давраи пас аз зуҳури дини ислом дар Осиёи Миёна то давраи зиндагӣ ва фаъолияти Абдурахмони Ҷомӣ мутаваҷҷеҳ мешавад. Дар ин боб на танҳо доир ба иқтибоси калимаҳо аз забони арабӣ, инчунин роҷеъ ба иқтибоси калимаҳои форсӣ ба забони арабӣ фактҳои ҷолиб таҳлил карда мешаванд. Бо ишора ба сарчашмаҳои муътамад муҳаққиқ таъкид мекунад, ки таърихи воридшавии калимаҳои форсӣ ба таркиби луғавӣ ро

забони арабӣ ва баръакс арабӣ ба форсӣ ба давраи пеш аз сулолаи Ҳахоманишиён рафта мерасад. Ин таъкид талаб мекунад, ба омӯзиши таърихи иқтибосоти калимаҳои форсӣ ба арабӣ ва баръакс хеле дақиқ ва ҷиддӣ муносибат карда шавад.

Нуктаи назари муҳаққиқон доир ба масъалаи мазкур таҳлилу баррасӣ гардида, дар робита ба ин роҳу воситаҳо, сабабу омилҳои иқтибоси калимаҳои арабӣ нишон дода мешаванд. Фаслҳои боби аввал идомаи мантиқии ҳамдигар буда, масъалаи вуруди калимаҳои арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ, марҳалаҳои ин зухурот, гурӯҳҳои лексикӣ семантикӣ онҳо бо нишон додани мисолҳои фаровон таҳлил карда мешаванд. Таҳлилу хулосаҳои ин боб далели онанд, ки муҳаққиқ ба сарчашмаҳои ниҳоят зиёд рӯ овардааст, онҳоро омӯхтааст, нуктаи назари муҳаққиқонро доир ба масъалаи матраҳшаванда таҳлилу баррасӣ намуда, хулосаҳои зарурӣ ва эҷодкорона барвардааст. Маҳз ҳамин ошноӣ бо сарчашмаҳои гуногуни илмӣ ба ӯ имкон додаанд, ки боби аввали рисола ба тарви мантиқӣ ба фаслҳо чудо намояд. Дар умум, боби аввали диссертатсия аҳамияти калони назарӣ дорад ва барои анҷом додани таҳқиқотҳои минбаъдаи илмӣ доир ба калимаҳои иқтибоси арабӣ ва назарияи иқтибоси калима, инчунин ҳангоми анҷом додани таҳқиқотҳои илмӣ доир ба забонҳое, ки дар таркиби луғавиашон калимаҳои иқтибоси арабӣ мавқеи назаррас доранд, ба таври густурда истифода шуда метавонад.

Боби дуюми рисола – **«Хусусиятҳои луғавию семантикӣ иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ»** чор фасл ва зерфаслҳои ба онҳо дахлдоро дар бар мегирад. Дар ин боб низ баъзе масъалаҳои назариявии иқтибосоти арабӣ баррасӣ мешаванд, аммо ҷанбаи хеле муҳим таснифоти калимаҳои иқтибоси арабии асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ аст. Муҳаққиқ калимаҳои иқтибоси арабиро вобаста ба мансубият ба қабатҳои мухталифи луғавӣ, аз рӯи дараҷаи ҳазмшавию мансубият ба ҳиссаҳои мухталифи нутқ тасниф намумдааст. Аз нигоҳи доираи истеъмол ба иқтибосоти арабии ифодакунандаи мафҳумҳои динию ирфонӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад. Аз ҷумла лексикаи динии «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» аз ҷиҳати хусусиятҳои луғавию маънонашон ба 23 гурӯҳ ва лексикаи ирфонӣ ба 10 гурӯҳ таснифу баррасӣ гардидааст.

Ду фасли охири боби дуюм ба нақши иқтибосоти арабӣ дар ташаккули синонимҳо ва антонимҳо бахшида шудааст. Умуман, диссертант иқтибосоти арабии асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-ро нозукбиниона таҳқиқ намуда, нақши ҷунин вомвожаҳоро дар ташаккули категорияҳои семантикӣ

синонимҳо ва антонимҳо бо диди нав баррасӣ намудааст. Аз таҳлилу баррасиҳои муаллиф бармеояд, ки забони арабӣ имконияти ифодаи маънӣҳоро дар қолабҳои гуногуни овозӣ, яъне калимаҳо, доро аст ва ин имконият ба хусусияту табиати забони тоҷикӣ хеле созгор аст, ки онро муаллифи рисола тавассути таҳлилу гурӯҳбандӣ нишон медиҳад.

Дониши хуби забони арабӣ ба муҳаққиқ имкон додааст, ки тобишҳои гуногуни маъноии калимаҳои арабиро дар насри Абдурахмони Ҷомӣ нишон диҳад ва маҳорати эҷодии ӯро ошкор карда тавонад. Ин ба тӯфайли таҳлили хеле амиқ ва гуногунҷанбаи иқтибосоти арабӣ даст додааст. Таҳқиқоти муаллиф дар ин боб нишон медиҳанд, ки таркиби луғавии насри Абдурахмони Ҷомӣ пурғановат буда, фарогири соҳаҳои хеле гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ, фарҳанг, диниву ирфонӣ ва илмӣ аст. Муҳаққиқ тавонистааст, ки ин хусусияти осори адиби номварро нишон диҳад. Боби дуҷуми рисола дорои хулосаи муъҷаз ва мушаххас мебошад.

Чунин ки маълум аст, калимасозӣ яке аз воситаҳои асосии ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон ба ҳисоб меравад. Махсусан, дар шароити рушди босуръати ҳаёти иҷтимоӣ, воридшавии техникаву технологияҳои навин ба ҳаёти мо, истифода аз чунин имконияти забон ба мақсад хеле мувофиқ мебошад. Аз ин рӯ, аз ҷониби муаллифи рисола ба таҳқиқ фаро гирифтани масъалаи калимасозии иқтибосоти арабӣ дар осори насрии Абдурахмонои Ҷомӣ баёнғари саҳми адиб дар инкишофи таркиби луғавию калимасозии забон ба шумор меравад. Ин аз унвон ва мундариҷаи боби сеҷуми рисола – **«Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ»** равшан намоён аст. Дар фаслҳои ҷудогонаи ин боб имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо ёрии пасвандҳо, пешвандҳо, пасванду пешвандҳо ва мураккабшавӣ таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Ин боби рисола, ки бевосита ба масъалаҳои ғанигардонии таркиби луғавии забони тоҷикӣ тавассути калимасозӣ бахшида шудааст, маҳорати адиби шуҳратёрро дар истифодаи моҳиронаи калимаҳои иқтибосии арабӣ нишон медиҳад. Боби мазкур бо фасли муқаддимаӣ дар мавриди махсусияти калимасозии забони тоҷикӣ, назари олимони тоҷик ба масъалаи мазкур ва шарҳи имконоти забони тоҷикӣ дар ин самт оғоз мешавад. Муҳаққиқ тавассути таҳлили имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар забони тоҷикӣ тавонистааст, ки маҳорати эҷодии нависандаро нишон диҳад, ҷиҳатҳои хоси услуби асарҳои ӯро ошкор намояд.

Аз таҳқиқоти илмӣ Абдурахмони Ҷомиро чун адиби дақиқназар, забондон, эҷодкори нотақрор, ки тавассути осори пурғановаташ дар

рушди забони тоҷикӣ сахми нотақрор гузоштааст, ба назар ҷилвагар мешвад, ки ин, воқеан, сахми муҳаққиқро дар нишон додани корбурди воситаҳои забонӣ аз ҷониби адаби номвар бозгӯ менамояд.

Муҳаққиқ дар таълифи диссертатсия аз дастовардҳои навини олимон ва пажуҳишҳои дигар бамаврид истифода бурда, иқтибосҳо овардааст, ки онҳо ба афзудани сифати кор мусоидат кардаанд.

Хулосаҳои муаллиф, ки дар 33 банд оварда шудаанд, натиҷаҳои таҳқиқоти анҷомёфтаре баён ва илман асоснок менамоянд. Тавсияҳо оид ба истифодаи натиҷаҳои амалии таҳқиқот дар 11 банди алоҳида дарҷ гардиданд. Муаллифи рисода зимни баёни чунин тавсияҳо дар заминаи кори илми худ анҷом додани таҳқиқотҳои бештар доир ба забони осори адабони гузаштаву муосирро ба нақша мегирад. Автореферати диссертатсия мазмуну мундариҷаи мухтасари онро баён менамояд. Варианти русии автореферат бо варианти тоҷикӣ он мувофиқ мебошад. Таълифоти интишорнамудаи диссертант ба мазмуну мундариҷаи рисолаи илмӣ мутобиқат мекунад. Рӯйхати адабиёт сарчашмаҳои вобаста ба мавзӯи таҳқиқро ба таври хеле мукаммал фаро мегирад.

Дар умум, диссертатсияи Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич дар мавзӯи «Хусусиятҳои лексикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ» (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») кори илмӣ анҷомёфта буда, ҷанбаи қавии назариву амалӣ дорад, ки ин баёнгарӣ дарки паҳлуҳои мухталифи мавзӯи таҳқиқ аз тарафи диссертант мебошад. Бо боварӣ метавон гуфт, ки кори диссертатсионии Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич дастоварди хуб дар соҳаи забоншиносӣ ба ҳисоб рафта, барои таҳқиқи минбаъдаи хусусиятҳои забониву услубии асарҳои адабони ҷудогона, махсусан, намояндагони адабиёти классикӣ тоҷику форс заминаи мусоид фароҳам меорад. Бо вучуди дастовардҳои зиёд дар кори илмӣ баъзе камбудӣҳо ба назар мерасанд, ки зикри онҳо барои бештар гардидани мазмуну мундариҷа ва сифати таҳқиқотҳои минбаъдаи муаллифи диссертатсия аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд:

1. Ҳаҷми боби дуоми рисола назар ба бобҳои якуму сеюми он зиёд аст, ки ин аз ҳисоби ба таври хеле тулонӣ шарҳ додани баъзе вожаҳои истилоҳоти диниву ирфонӣ ба амал омадааст. Хуб мешуд, ки аз ҳисоби мухтасар кардани шарҳу тафсири чунин истилоҳот таносуби бобҳои қорӣ мегардид.

2. Чунон ки медонем, дар забони адабиёти классикӣ, миқдори зиёди калимаҳо ба воситаи артикли **-ал** сохта шудаанд. Дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» низ чунин калимаҳо ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, мувофиқи мақсад мебуд, ки дар

боби сеюми диссертатсия як фасли алоҳида ба калимасозӣ бо артикли -ал бахшида мешуд.

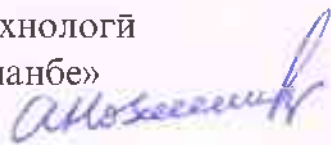
3. Фасли чоруми боби сеюм – «Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пасванду пешвандҳо» нисбат ба фаслҳои дигари ин боб ниҳоят кам мебошад. Аз ин рӯ, бо фасли сеюми ҳамин боб, ки «Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳо» унвон дорад муттаҳид намудан ва «Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ бо пешвандҳо ва пасванду пешвандҳо» номгузорӣ намудани фасл ба мақсад мувофиқтар аст.

4. Дар диссертатсия баъзе ғалатҳои имлоӣ ва аломатҳои китобат ба назар мерасанд, ки бояд ислоҳ карда шаванд (саҳ. 15, 27, 34, 42, 66).

Эроду пешниҳодҳои зикршуда чузъӣ буда, хусусияти тавсиявӣ доранд, ба ҳеҷ ваҷҳ ба мазмуну мундариҷаи диссертатсия таъсири манфӣ намерасонанд, арзиши илмӣ диссертатсияро низ кам нахоҳанд кард. Дар умум, диссертатсияи Ҷумъаев Меҳроб Одинаевич дар мавзӯи «Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ» (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») арзиши баланди илмӣ назариявӣ дошта, таҳқиқи мукаммалӣ баанҷомрасида ба ҳисоб меравад ва дар инкишофи илми забоншиносии тоҷик, махсусан, лексикология ва калимасозӣ мусоидат хоҳад кард. Он ба талаботи бандҳои 31-35-и Тартиби додани дараҷаҳои илмӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 1921, таҳти № 267 тасдиқ гардидааст, ҷавобгӯ мебошад ва муаллифи он сазовори дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мебошад.

Муқарризи расмӣ:

Доктори илми филология,
профессор, мудири кафедраи
забонҳо ва фанҳои гуманитарии
МДТ «Филиалаи Донишгоҳи
миллии таҳқиқотии технологӣ
«МИСиС» дар ш. Душанбе»

Нозимов Абдулҳамид
Абдуалимович

Суроға: 734042, Ҷумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, кӯчаи Назаршоев, 7,
МДТ «Филиалаи Донишгоҳи миллии
таҳқиқотии технологӣ «МИСиС»
дар ш. Душанбе»;

тел.: (+992) 900822882;
e-mail: aa.nozimov@mail.ru

Имзои д.и.ф., профессор Нозимов А. А.-ро тасдиқ мекунам:

Сардори шуъбаи кадрҳои МДТ
«Филиалаи Донишгоҳи миллии
таҳқиқотии технологӣ «МИСиС»
дар ш. Душанбе»

«28» декабри соли 2022